

delung, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos*, Leiden 1971, s. 109-168; a.mlf., "The Early Murji'a in Khurâsân and Transoxania and the Spread of Hanafism", *Isl.*, LIX (1982), s. 32-39; H. J. Liebesny, *The Law of the Near and Middle East*, Albany 1975, s. 19-24, 116; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvârâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976; Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî*, II, 14-15, 91; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1976, s. 189, 326-327, 365-367, 438-440; M. Mahrûs Abdüllatîf el-Müderriş, *Meşâyihü Belhî mine'l-Hanefiyye*, Bağdad 1977-79, I-II, tür.yer.; Subhî Mahmesânî, *el-Evdâ'u't-teşrîfiyye*, Beyrut 1981, s. 117-121; G. Makdisî, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 1-6, 10-24; a.mlf., "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad", *BSOAS*, XXIV (1961), s. 1-56; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrıntıları* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, tür.yer.; Sezgin, *GAS* (Ar.), I/3, s. 16-127; İsmâ M. Şebârû, *el-Kađâ' ve'l-kuğât fi'l-İslâm*, Beyrut 1983, s. 33-39, 117-129; a.mlf., *Kâđi'l-kuğât fi'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 17-54, 93, 99, 102, 104, 151-161; J. H. Escovitz, *The Office of Qâdi al-Qudât in Cairo under the Bahri Mam-lûks*, Berlin 1984, s. 53-61, 105-113, 235-239; D. B. Macdonald, *The Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory*, London 1985, s. 115-116; Muhammed Şiblî Nu'mânî, *İmam Abu Hanîfah Life and Work* (trc. M. Hadi Hussain), New Delhi 1988; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 163-198, 208-209, 212-214, 216-219, 244-259; Zekiüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, tür.yer.; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, tür.yer.; Kays Âlî-Kays, *el-İrânîyyûn: Ricâlü fikhi'l-Hanefiyye*, Tahran 1991, V, tür.yer.; Y. Vehbi Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihâd Felsefesi*, İstanbul 1993; Esad Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Rey Taraftarları*, Ankara 1994, s. 47-115; İsmail Hakkı Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebi'nin Hadis Metodu*, Ankara 1994; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1995, s. 110-115; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (doktora tezi, 1995), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 168-185; Şükrü Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 245-321; Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile*, İstanbul 1996, s. 229-242; Mehmed Şerefeddin, "Selçukîler Zamanında Mezâhib", *TM*, I (1925), s. 101-118; A. L. Tibawi, "Origin and Character of al-Madrasah", *BSOAS*, XXV (1962), s. 225-238; C. Chehata "L'Équité en tant que source du droit hanafite", *StI*, XXV (1966), s. 123-138; Y. Meron, "The Development of Legal Thought in Hanafi Texts", *a.e.*, XXX (1969), s. 73-118; Hameedullah Khan, "The Hanafi School of Islamic Jurisprudence - A Torch Bearer in the Development of Legal Thought in Islam", *The Bulletin of Christian Institues of Islamic Studies*, VIII/2 (1985), s. 1-15; H. Yunus Apaydın "Şahabi Sözü'nün Hukukî Değeri", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4, Kayseri 1990, s. 323-353; a.mlf., "Ha-

nefi Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Ma'nevî İnkıta Anlayışı", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Kayseri 1992, s. 159-193; a.mlf., "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 355-363; K. Lewinstein, "Notes on Eastern Hanefite Heresiography", *JAOS*, CXIV/4 (1994), s. 583-598; W. Heffening - [J. Schacht], "Hanafiyya", *EP²* (İng.), III, 162-164.

ALİ BARDAKOĞLU

V. LİTERATÜR

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, muhitinde karşılaşılan meseleler ve bizzat kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca birçok icthadda bulunmakla birlikte bunları yazmadığı gibi icthad metodunu açıkladığı herhangi bir kitap da kaleme almamıştır. Ona nisbet edilen eserler genellikle akaidle ilgili olup doğrudan fikhî konulara hasredilmemiştir. Ebû Hanîfe, fikhî meseleleri icthad ehli talebelerinden oluşan ders hal-kasında onlarla birlikte ele alıp tartıştıktan sonra ortaya çıkan çözümleri yazdırıyordu. Bu şekilde bir taraftan Hanefî mezhebinin çeşitli konularla ilgili görüşleri toplanırken bir taraftan da ortaya çıkan icthadların belli kitap ve bab başlıkları altında bir araya getirilerek tasnif ve tedvini sağlanıyor, bu ise daha sonra kaleme alınacak sistematik fıkıh kitapları için bir temel oluşturuyordu. Ebû Hanîfe'den sonra bu ders halkalarını devam ettiren Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Züfer b. Hüzeyl gibi önde gelen talebelerin, hocalarının görüşleriyle birlikte kendi görüşlerini de imlâ ve telif yoluyla talebelerine aktardıkları bilinmektedir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin derlediği, kendisinden tevâtür ve şöhrat yoluyla nakledildikleri için "zâhirü'r-rivâye" (el-usûl) olarak anılan *el-Aşl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmî'u'l-kebîr*, *el-Câmî'u's-şagîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *es-Siyerü's-şagîr* adlı eserler Hanefî fıkıhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturur. Bazıları defalarca basılan bu eserlerden özellikle *ez-Ziyâdât*, *el-Câmî'u'l-kebîr* ve *el-Câmî'u's-şagîr* üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından yapılan birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasının önemli bir kısmı yazma halinde bugüne ulaşmıştır (Sezgin, I, 422-431). Şeybânî'nin, âhâd yolla rivayet edildikleri için "nevâdirü'r-rivâye" diye anılan *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne* (I-IV, Haydarâbâd 1385-1390) ve *el-Âşâr* ile (Leknev 1883, 1312/1894; Lahor 1309, 1328) diğer bazı eserleri yanında Ebû Yûsuf'un başta *Kitâbü'l-Harâc* olmak üzere bugüne ulaşan birkaç kitabı da (bk. *DİA*, X,

264) Hanefî literatürünün oluşmasında önemli katkısı bulunan ilk eserlerdir.

İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe ve talebelerine ait görüşleri topladığı ilk kaynaklardan sonra Hanefîliğin geniş bir çoğrafyaya yayılması ve Abbâsiler zamanında büyük nüfus kazanması ile birlikte ilk birkaç nesil Hanefî müctehidlerinin (mütekaddimîn) görüşlerini derleyen eserlerin yanı sıra çeşitli bölgelerdeki doktrinel ve tatbikî hukuku yansıtan eserlerin de hızla çoğaldığı ve ayrıca Hanefî fıkıhının özlü şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeyen derlendiği temel metinlerin kaleme alınmaya başladığı görülür. Bazılarında yalnız Ebû Hanîfe'nin, bazılarında talebelerinin de görüşlerinin kaydedildiği bu muhtasar metinler zaman içinde birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. Bu eserler gibi fıkıhın bütün konularını ihtiva etmeleri yanında daha sonraki âlimlerin görüşlerine ve kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere getirdikleri çözümlere de yer veren fetâvâ, nevâzil ve vâkıât kitapları ile belli bazı konulara hasredilen eserler, fıkıh usulü ve Hanefî ulemâsının hal tercümelerini konu edinen çalışmalar binlerce cildi bulan zengin bir literatür oluşturmuştur.

1. Temel Metinler ve Şerhleri. Hanefî mezhebinde el kitabı mahiyetinde ilk eser Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Muhtaşar*'ıdır (Kahire 1370). Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin görüşlerinin özet halinde yer aldığı eserde, aynı zamanda bir müctehid olan müellifin kendi görüş ve tercihlerini de belirtmesi önem taşır. Bugüne ulaşan beş şerhinden (Sezgin, I, 441) Cessâs ile Ali b. Muhammed el-İsbicâbî'ninkiler özellikle anılmalıdır. Horasan Sâ mânî Emîri Nûh b. Nasr'a vezirlik yapan Hâkim eş-Şehîd, Şeybânî'nin adı geçen altı kitabındaki görüşleri derleyerek *el-Kâfi* adlı eseri meydana getirdi (yazma nüshaları için bk. *a.g.e.*, I, 443). Şemsüleimme es-Serahsî bu eseri *el-Mebsût* adıyla şerhetti (I-XXX, Kahire 1324-1331). *el-Mebsût* Hanefî fıkıhının temellendirildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Kudûrî (ö. 428/1037), Hanefî mezhebinin en meşhur el kitaplarından biri olan *el-Muhtaşar*'ı telif etti. Birçok defa basılan, çeşitli Doğu ve Batı dillerinde tam ve kısmî tercümeleyen bulunan eser üzerinde otuz civarında şerh vb. çalışma yapılmıştır. En yaygın şerhleri Ebû Bekir

el-Haddâd'ın *el-Cevheretü'n-neyyire* (İstanbul 1301, 1306, 1314, 1323; Kahire 1322; Delhi 1327; Lahor 1328) ve *es-Sîrâcü'l-vehhâc*'i ile (a.g.e., I, 454) Abdül-ganî el-Meydânî'nin *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*'ıdır (İstanbul 1275; Kahire 1330, 1331, 1346, 1354; nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1381/1961). Kudûrî'nin delillere yer vermediği ve ihtilâflı konularda Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerini kaydettiği eseri Hanefîler arasında, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine Mâlikî çevrelerinde atfedilene bereket ve saygınlığa sahip olup yine Mâlikî mezhebinden Hafîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtaşar*'ı gibi "el-Kitâb" diye de anılmaktadır.

Alâeddin es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Tuĥfetü'l-fukahâ'* adlı eseri (nşr. M. Zekî Abdülber, I-III, Dımaşk 1377/1958; Beyrut 1405/1984; Katar 1408/1987; nşr. M. el-Muntasır el-Kettânî - Vehbe ez-Zuhaylî, I-IV, Dımaşk 1384/1964), Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ına dayanmakla birlikte o zamana kadar kaleme alınan eserlerden farklı bir sistematiğe sahiptir. Kudûrî'nin eserini ikmal, izah ve delillerle temellendirme maksadıyla kaleme alınan *Tuĥfetü'l-fukahâ'* tertip usulü ve terminolojinin geliştirilmesi bakımından ileri bir merhaleyi temsil eder. Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî, bu eseri tertip ve metot bakımından örnek alarak *Bedâ'î'u's-şanâ'*'i telif etti (I-VII, Kahire 1327-1328; nşr. Zekeriyâ Ali Yûsuf, I-X, Kahire 1972). Bilgilere ulaşma ve onları anlamayı kolaylaştırmak için ayrıntı-ları mümkün olduğu ölçüde genel kural-lara bağlamayı amaç edinen müellif bu-nu büyük ölçüde başarmıştır. Hanefî ta-bakat kitaplarında bu eser *Tuĥfetü'l-fu-kaĥâ'*nın şerhi olarak gösteriliyorsa da aslında klasik şerhlerle benzerliği bulun-mayan Kâsânî'nin eseri orijinal bir çalışma olup gerek muhteva gerekse metot bakımından Semerkandî'nin eserini aş-mıştır.

Kâsânî'nin çağdaşı Burhâneddin el-Mer-ginânî'nin *el-Hidâye* adlı kitabı, müte-ahhirin devri Hanefî ulemâsı arasında en çok raĥbet gören eserlerin başında gelir. Eser, aynı müellifin Şeybânî'nin *el-Câ-mi'u's-şagîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muĥta-şar*'ına dayanarak telif ettiği *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin şerhidir. Merginânî'nin ilmî kudreti, konuları bir bütün halinde işleyişi ve üslûbunun güzelliği sebebiyle çok tutulan *el-Hidâye* birçok defa basıl-mış (Kalküta 1234; Bombay 1279; Kahi-re 1282; Leknev 1876; Kazan 1888; Kan-

pûr 1289-1290; Delhi 1306), İngilizce'ye (trc. Ch. Hamilton, London 1791, 1870) ve bazı Doĥu dillerine de tercüme edil-miştir. Bu eser üzerine altmış civarında şerh ve hâşîye yazılmış olup basılan önem-li şerhleri şunlardır: Celâleddin el-Kur-lânî, *el-Kifâye* (I-IV, Kalküta 1831-1834; Bombay 1279; Leknev 1876-1881, 1887; Kazan 1304; I-IX, Kahire 1319, *Fethu'l-kaĥîr* ve *el-İnâye* ile birlikte); Ekmeled-din el-Bâbertî, *el-İnâye* (Kalküta 1831, 1837, 1840; I-VIII, Bulak 1315-1318, Sâdî Çelebi'nin buna hâşîyesi ve *Fethu'l-ka-ĥîr* ile birlikte); I-X, Kahire 1319, aynı eser-ler ve *el-Kifâye* ile birlikte; I-X, Kahire 1970, *Fethu'l-kaĥîr* ve Sâdî Çelebi'nin hâşîyesiyle birlikte); Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye* (I-IV, Leknev 1293; I-X, Bey-rut 1400-1401/1980-1981); İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kaĥîr* (I-IV, Leknev 1292; I-VIII, Bulak 1315-1318; I-IX, Kahire 1319; I-X, Kahire 1970).

Müteahhirin devri Hanefî âlimleri ara-sında şöhret bulan iki metinden biri olan Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî'nin (ö. 683/1284) *el-Muĥtâr*'ı, Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınarak yazılmış bir muhtaşardır ve yine müellifi tarafından *el-İĥtiyâr li-ta'lîli'l-Muĥtâr* adıyla şerh-edilmiştir (I-III, Kahire 1355; I-V, Kahire 1370). Bu şerhte, özellikle sık sık karşı-la-şılan meselelerin ilâvesi yanında Hanefî imamları arasındaki görüş ayrılıklarına ve fikhî ta'lîllere yer verilmiş, ihtilâflı ko-nularda fetvaya esas olan görüşe yer yer işaret edilmiştir. İkinci metin, Muzaffe-rüddin İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mec-ma'u'l-baĥreyn* adlı eseri olup Kudûrî'nin *el-Muĥtaşar*'ı ile Ebû Hafs Necmed-din en-Neseffî'nin *el-Manzûmetü'n-Ne-sefiyye*'si esas alınarak telif edilmiştir. Eser üzerine, bizzat müellifi ve araların-da İbn Melek ve Bedreddin el-Aynî'nin de bulunduğu bazı Hanefî âlimleri şerh yaz-mışlardır (metni ve şerhlerinin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 477; *Suppl.*, I, 658).

Bu iki kitaptan sonra kaleme alınan iki muhtaşar metin de çok meşhur olmuş-tur. Bunlar, Ebû'l-Berekât en-Neseffî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-deĥâ'ik*'i ile Tâ-cüşşerîa'nın *Viĥâyetü'r-rivâye*'sidir. *Ken-zü'd-deĥâ'ik*, Şeybânî'nin zâhirü'r-rivâ-ye kitaplarından özellikle *el-Câmi'u'l-ke-bîr*, *el-Câmi'u's-şagîr* ve *ez-Ziyâdât* ile Tahâvî'nin *el-Muĥtaşar*'ı, Ebû Hafs en-Neseffî'nin *el-Manzûme*'si, Merginânî'nin *el-Hidâye*'si ve diĥer bazı "nevâzil" ve fetva kitaplarından faydalanılarak yi-ne Neseffî tarafından kaleme alınan *el-*

Vâfi adlı eserin muhtasarı olup birçok defa basılmıştır (meselâ bk. nşr. W. Cu-reton, London 1843; Lahor 1870; Delhi 1287, 1306; Bombay 1877, 1882; Kahire 1309, 1311). Farsça'ya ve Peştu diline ter-cüme edilen *Kenzü'd-deĥâ'ik*'in otuz ci-varındaki şerhi arasında (Brockelmann, *GAL*, II, 251-252; *Suppl.*, II, 265-267) en önemlileri şunlardır: Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylâf, *Tebyînü'l-ĥakâ'ik* (Lek-nev 1302; Kahire 1303; I-VI, Bulak 1313-1315); Bedreddin el-Aynî, *Remzü'l-ĥak-ĥâ'ik* (I-II, Bulak 1285; Kahire 1299; Bom-bay 1302; Delhi 1870; Leknev 1877); Ebû'l-Kâsim es-Semerkandî, *Müştaĥlaşü'l-ĥak-ĥâ'ik* (Delhi 1870, 1882, 1884; Leknev 1870, 1877; Kanpûr 1882; Bombay 1882); Molla Miskîn, *Şerĥu Kenzi'd-deĥâ'ik* (Bulak 1287; Kahire 1294, 1303, 1312, 1328); Zeynüddin İbn Nuceym, *el-Baĥ-rü'r-râ'ik* (I-VIII, Kahire 1311). Tâcüşşer-riâ'nın *Viĥâyetü'r-rivâye*'si Merginânî'ye ait *el-Hidâye*'den ihtisarla telif edil-miştir (yazma nüshaları için bk. Brockel-mann, *GAL*, I, 468; *Suppl.*, I, 646). Müel-lifin torunu Sadrüşşerîa es-Sânî'nin *Şer-ĥu'l-Viĥâye*'si (Leknev 1872-1873, 1883; Delhi 1888, 1889; Kahire 1318) ve Ahizâ-de Yûsuf Efendi'nin *Zaĥîretü'l-ĥukbâ* adıyla buna yazdığı hâşîye (Leknev 1873, 1882, 1304; Kanpûr 1878; Lahor 1879; Kal-küta 1245) önemlidir. Sadrüşşerîa'nın *Vi-ĥâye*'yi ihtisar ettiği *en-Nuĥâye* adlı ese-riyle (Kazan 1260; Kalküta 1274, 1858; Leknev 1873, 1881, 1884, 1888, 1889; Del-hi 1885, 1891, 1900; Lahor 1314, 1323, 1326, 1329; Kahire 1318) Muhammed b. Hüsâmeddin el-Kuhistânî'nin *Câmi'u'r-rumûz* adıyla buna yazdığı şerhin de (Kalküta 1858; İstanbul 1289, 1291; Ka-zan 1890, 1902; Leknev 1874, 1291, 1298) burada zikredilmesi gerekir (*el-Viĥâye* ve *en-Nuĥâye* üzerine yapılan diĥer şerh ve hâşîye çalışmaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 468-469; *Suppl.*, I, 646-648).

Kudûrî'nin *el-Muĥtaşar*'ı, Neseffî'nin *Kenzü'd-deĥâ'ik*'i ve Tâcüşşerîa'nın *el-Viĥâye*'si, Hanefî ulemâsı arasında "müt-tün-i selâse", *Kenzü'd-deĥâ'ik* ve *el-Viĥâye* ile birlikte Mevsilî'nin *el-Muĥtâr* ve İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-baĥreyn*'i de "mütün-i erbaa" olarak anılır.

VIII. (XIV.) yüzyılda yazılan bir diĥer muhtaşar metin de Şemseddin Konevî'ye ait *Dürerü'l-bihâr*'dır. Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-baĥreyn*'ine Ahmed b. Hanbel, Şâfiî ve Mâlik'in gör-üşlerinin ilâvesiyle telif edilen eser üze-rine çeşitli şerhler yazılmıştır (*Keşfü'z-zu-nun*, I, 746).

IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıllarda kaleme alınan iki metin, Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmî hukuk külliyesi olarak rağbet görmüş, asırlarca kadı, müftü ve müderrislerin müracaat kitapları olmuştur. Bunlar Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-ḥükkâm*'i ile İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'udur. *Dürerü'l-ḥükkâm*, aynı müellife ait *Gurerü'l-ahkâm*'in şerhi olup Hanefî mezhebindeki muteber görüşler esas alınarak telif edilmiştir. Birçok defa basılan *Dürerü'l-ḥükkâm* üzerine yirmiyeye yakın şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bunlar arasında Mehmed Vanî Efendi, Şürûnbülâfî, Nûh b. Mustafa, Abdülhalîm b. Pîr Kadem ve Ebû Saîd el-Hâdimî'ye ait olanları önemlidir (bk. DÜRERÜ'L-HÜKKÂM). İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur*'u (İstanbul 1252, 1258, 1264, 1288; Bulak 1263; Bombay 1278), Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-dekâ'ik* ve *el-Vikâye* gibi metinlere dayanır. Şerhleri arasında, Şeyhîzâde'nin "Dâmâd" diye meşhur olan *Mecma'u'l-enhur*'u ile (İstanbul 1241, 1257, 1264, 1276, 1287, 1304, 1310, 1317, 1329; Kahire 1298) Haskefî'nin *ed-Dürü'l-muntekâ'sı* (İstanbul 1302, 1317, 1327, 1328) ve *Mevkûfâtı*'nin Türkçe şerhi (İstanbul 1269, 1276; Bulak 1254) sayılabilir. d'Ohsson'un, *Tableau général de l'Empire ottoman* adlı eserinde (I-III, Paris 1787-1820; I-VII, Paris 1788-1824) Osmanlı hukuk sistemiyle ilgili açıklamalar *Mülteka*'ya dayanmakta olup kitabın V ve VI. ciltlerinde *Mülteka*'nın şerhiyle birlikte bir özeti verilmiştir. H. Sauvaire de *Mülteka* ile *Mecma'u'l-enhur*'un bir özeti Fransızca'ya tercüme etmiştir (Marseilles 1876, 1882).

Hanefî fıkıhı alanında yazılan bir metin olarak Şemseddin et-Timurtaşî'nin (ö. 1004/1596) *Tenvîrü'l-ebşâr*'ı ile (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 427-428) Haskefî'nin buna yazdığı *ed-Dürü'l-muhtâr* adlı şerhini (Hind 1223; Kalküta 1243, 1268; Leknev 1280, 1293; İstanbul 1260, 1277; Bombay 1300-1302; Lahor 1305), Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî'nin *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ını (I-IV, Bulak 1254; I-III, 1269, 1283; Kalküta 1264; Kahire 1268; I-IV, 1304) ve özellikle İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ını (I-V, Bulak 1272; I-VIII, Kahire 1386/1966) anmak gerekir. Bu son eser, başlangıçtan müellifin zamanına kadar kaleme alınmış hemen bütün temel Hanefî kaynaklarına dayanması, hükümlerin dayandığı delillerin gösterilmesi, mezhepteki zayıf, sahih ve mute-

met görüşlere işaret edilmesi, daha önce açıklığa kavuşturulmamış bazı karmaşık meselelerin çözümlenmeye çalışılması ve önceki eserlerde görülen yanlışların düzeltilmesi bakımından önem taşır. Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukukî İslâmiyye ve Istulâhâtı Fıkhiyye Kamusu* (I-VI, İstanbul 1949-1952; I-VIII, İstanbul 1985), diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermekle birlikte Hanefî mezhebinde geleneksel tarzda kaleme alınan en son eser sayılır.

2. Nevâzil, Vâkiât ve Fetâvâ Kitapları. Bu gruba giren eserler, Ebû Hanife ve talebelerinin ardından ictihad asrının sonlarına kadar gelen müteahhirîn müctehidlerin kendi zamanlarında ortaya çıkan ve mezhep imamı ve talebelerinden herhangi bir rivayet bulamadıkları yeni meseleler hakkında verdikleri hükümleri ihtiva etmektedir. Bu âlimler, kendi zamanlarında ortaya çıkan meselelere mezhep usulü çerçevesinde çözüm ararken doğru buldukları delil ve sebepleri gerekçe göstererek bazan mezhep imamlarına muhalefette bulunmuşlar, kendi görüş ve tercihlerini de belirtmişlerdir. Bu türdeki ilk eser, bilindiği kadarıyla Ebû'Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *en-Nevâzil*'i olup bunu başkaları takip etmiş, daha sonra gelen âlimler de bu eserlerdeki meseleleri derleyen yeni kitaplar kaleme almışlardır. Bunlardan bazıları yalnız fetâvâyı (nevâzil, vâkiât) toplarken bazıları mezhebin usul (zâhirü'r-rivâye) ve nevâdir görüşleriyle birlikte fetâvâyı derlemişlerdir (Temîmî, I, 35-36; Leknevî, s. 18-20).

Gerek konuların tertibi gerekse işleniş bakımından genel olarak mezhebin temel klasik metinlerinin esas alındığı bu türdeki eserler arasında, birkaçı dışında hemen tamamı soru-cevap şeklinde olan Osmanlı şeyhülislâmlarının fetva kitaplarının ayrı bir grup teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Nevâzil ve fetâvâ türünde yazılan eserlerin belli başlıları şunlardır: Ebû'Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil fi'l-fürûc* (İÜ Ktp., AY, nr. 3459; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2414), *‘Uyûnü'l-meşâ'il* (nşr. Abdürrezzâk el-Kâdirî, Haydarâbâd 1960; nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Bağdat 1386/1967); Ebû'Abbas en-Nâfî, *el-Vâkı'ât* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 345), *el-Ecnâs* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2485; Cârullah Efendi, nr. 568; Şehid Ali Paşa, nr. 683); Suğdî, *en-Nütef fi'l-fetâvâ* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Beyrut 1404/1984, 2. bs.); Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî, *el-Hâvî fi'l-fetâvâ*

(Süleymaniye Ktp., Kasıdecizâde Efendi, nr. 264; Şehid Ali Paşa, nr. 1018; Cârullah Efendi, nr. 627); Yûsuf b. Ali el-Cûrcânî, *Hizânetü'l-ekmel* (TSMK, III. Ahmed, nr. 798-799; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 633-635, 637, Ayasofya, nr. 1146; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1164-1165); Sadrüşşehid, *Vâkı'âtü'l-Hüsâmî* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 573; Şehid Ali Paşa, nr. 1085; Yenicami, nr. 689-690; Fâtih, nr. 2491-2492), *el-Fetâvâ'l-kübrâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2410-2412; Lâleli, nr. 1274; Yenicami, nr. 657-659), *el-Fetâvâ's-suğrâ* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 639-640); Ebû'l-Feth el-Velvâlicî, *el-Fetâvâ'l-Velvâlicîyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2415; Yenicami, nr. 664-665; Lâleli, nr. 1279; Şehid Ali Paşa, nr. 1053-1054); İftihârüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, *Hulâşatü'l-fetâvâ* (Leknev, ts.; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 610-612, Süleymaniye, nr. 680-682), *Hizânetü'l-fetâvâ* (Delhi 1318; Kahire 1327-1328); Rükneddin Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî, *Cevâhirü'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 603-604; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 567; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 329); Radiyyüddin es-Serahsî, *el-Muhtû'r-Raḍavî* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2108-2109; Cârullah Efendi, nr. 867, 949; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 492; Damad İbrâhim Paşa, nr. 657-658; Süleymaniye, nr. 600, 602); Ahmed b. Mûsâ el-Keşşî, *Mecma'u'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkı'ât* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 547-548; Esad Efendi, nr. 913; Çorlulu Ali Paşa, nr. 278); Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî, *el-Mültekat fi'l-fetâvâ'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1000-1001; Şehid Ali Paşa, nr. 975; Lâleli, nr. 1165; Yenicami, nr. 575); Sirâcüddin el-Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye* (Kalküta 1827; I-IV, Leknev 1293-1295, kenarında *Fetâvâ Kâdiḥân* olarak); Ahmed b. Muhammed el-Attâbî, *Câmi'u'l-fıkh (el-Fetâvâ'l-Attâbiyye)* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1559, Süleymaniye, nr. 815; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 441); Kâdiḥân, *Fetâvâ Kâdiḥân* (Kalküta 1251; Kahire 1282; Leknev 1293-1295, Üşî'nin eseriyle; Bulak 1310-1311, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*'nin kenarında); Burhâneddin el-Merginânî, *Muhtârât (Muhtâr)ü'n-nevâzil* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 92, 1421-1423; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 505; Çorlulu Ali Paşa, nr. 255; Esad Efendi, nr. 970), *et-Tecnis ve'l-mezîd fi'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1505, 2456; Süleymaniye, nr. 587; Şe-

hid Ali Paşa, nr. 913; Esad Efendi, nr. 599); Cemâleddin el-Gaznevî, *el-Hâvi'l-Kudsî* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 660; Yenicami, nr. 408; Şehid Ali Paşa, nr. 1017); Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhtûtü'l-Burhânî* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2110-2118; Cârullah Efendi, nr. 852-854, 856-858, 860-862; Hamidiye, nr. 556-558; Refsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 392-394), *Zahîretü'l-fetâvâ (ez-Zahîretü'l-Burhâniyye)* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2308-2317; Yenicami, nr. 613-618; Cârullah Efendi, nr. 649-651), *Tetimmetü'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2278-2279; Yenicami, nr. 597; Cârullah Efendi, nr. 915); Zahîrüddin el-Buhârî, *el-Fetâvâ'z-Zahîriyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2379-2381; Mahmud Paşa, nr. 253-254; Süleymaniye, nr. 661-662); Yûsuf b. Ahmed es-Sicistânî, *Münyetü'l-müftî* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2477-2483; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 399, 525; Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 258-259); Necmeddin ez-Zâhidî, *el-Kunye fi'l-fetâvâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2443-2454; Esad Efendi, nr. 870; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 445, 558; Damad İbrâhim Paşa, nr. 722), *Hâvi'z-Zâhidî* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 879; Yenicami, nr. 407; Hamidiye, nr. 472; Cârullah Efendi, nr. 923); Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye* (Süleymaniye Ktp., Refsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 412-419; Ayasofya, nr. 1551-1561, Şehid Ali Paşa, nr. 1033-1036, İsmihan Sultan, nr. 227-236; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 386/1-4); Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye* (Kazan 1308; Kahire 1323; Bulak 1310-1311, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*'nin kenarında); Kâriühidâyê, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1269/2; Kılıç Ali Paşa, nr. 486; Lala İsmâil, nr. 98/1); Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, *Mecmû'atu İbni'l-Mü'eyyed* (yazma nüshaları için bk. İA, VIII, 788-789); Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, *Fetâvâ* (yazma nüshaları için bk. DİA, VIII, 348); Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Fetâvâ'z-Zeyniyye* (Kalküta 1244; Kahire 1322; Bulak 1323); Ebüssüüd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi* (yazma nüshaları için bk. DİA, X, 370; XII, 441-442); Çivizâde Damadî Hâmid Efendi, *Fetâvâ-yı Hâmidîyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2286-2287; Şehid Ali Paşa, nr. 953; Esad Efendi, nr. 554; Molla Çelebi, nr. 104-105); Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 666-668; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 311; Hafid Efendi, nr. 109); Hayreddin er-Remlî, *el-Fetâ-*

va'l-Hayriyye (Bulak 1273, 1300; Kahire 1275-1276, 1310; İstanbul 1311, 1313); Kadri Efendi, *Vâkı'âtü'l-müftîn (Fetâvâ Kadri)* (Bulak 1300, 1301); *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* (Sultan Evrengzîb Âlemgîr'in emriyle bir heyet tarafından 1664-1672 yılları arasında kaleme alınmıştır; bk. el-ÂLEMGİRİYYE); Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi)* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1055, 2831/10, Hamidiye, nr. 610; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 449; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2001-2003, 2037, 2056); Ankaravî Mehmed Emin Efendi, *Fetâvâ-yı Ankaravî* (Bulak 1281; İstanbul 1281); Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul 1245, 1258, 1266, 1272, 1278, 1283, 1286, 1289, 1311, 1322, 1324-1325); Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye* (İstanbul 1266, 1324-1325); Menteszâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* (İstanbul 1243); Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ* (İstanbul 1266, 1289); Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, *Neticetü'l-fetâvâ* (İstanbul 1237, 1265). Bunların yanında XIX-XX. yüzyıl Hindistan Hanefî ulemâsı tarafından kaleme alınan *Fetâvâ-yı Dârül'ulûm-i Diyûbend*, *Fetâvâ-yı Reşîdiyye* ve *Fetâvâ-yı Rûzviyye* gibi eserleri de anmak gerekir (bk. DİA, XII, 440, 445).

3. Belli Konulardaki Eserler. Fıkıhın bütün konularını kapsayan genel eserler yanında belli meselelerin incelendiği kitaplar da kaleme alınmış, bunlardan bir kısmı zamanla bir tür oluşturmuştur. İmam Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'i (Bulak 1302; Kahire 1352; nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1405/1985), malî hukuk alanında günümüze ulaşan ilk ve en önemli eserlerden biri olup çeşitli Doğu ve Batı dillerine tercüme edilmiştir. İmam Muhammed'in *es-Siyerü'l-kebîr*'i de (Sezgin, I, 430-431) İslâm devletler hukuku alanında bugüne ulaşan en önemli eserdir. Bu eserin Serahsî tarafından yapılan şerhini (I-V, Kahire 1971) Mehmed Münib Ayıntâbî Türkçe'ye (I-II, İstanbul 1241), Muhammed Hamîdullah da Fransızca'ya (*Le grand livre de la conduite de l'état*, I-IV, Ankara 1989-1991) tercüme etmiştir.

Hanefî mezhebinde kazâ ve muhâkeme usulüne dair bugüne ulaştığı bilinen en eski ve en meşhur eser Hassâf'ın (ö. 261/875) *Edebü'l-kâdî*'sidir. Çeşitli şerhleri arasında Sadrüşşehid'in (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat 1397-1398/1977-1978; nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî – Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî, Beyrut 1414/1994) ve Cessâs'ın (nşr. Ferhât Ziyâde, Kahire

1979; nşr. Es'ad Trabzûnî el-Hüseyinî, Kahire 1400/1980) yaptığı şerhler basılmıştır. Mecdüddin el-Üsrüsenî'nin, *el-Fuşûlü'l-Üsrüseniyye* adlı eseriyile Zeynüddin el-Merginânî'nin *Fuşûlü'l-ihkâm fi usûli'l-ahkâm*'ı, İbn Kâdî Semâve tarafından *Câmi'u'l-fuşûleyn* adıyla birleştirilmiştir (I-II, Kahire 1300). Bu konuda yazılan diğer belli başlı eserler de şunlardır: Tarsûsî Necmeddin Efendi *Enfa'u'l-vesâ'il (el-Fetâvâ't-Tarsüsiyye)* adıyla basılmıştır, Kahire 1344); Ali b. Halîl et-Trablusî, *Mu'înü'l-hükkâm* (Bulak 1300; Kahire 1310, 1393); Lisânüddin İbnü's-Şihne, *Lisânü'l-hükkâm* (İskenderiye 1299; bir önceki eserle birlikte, Kahire 1310, 1393); İbnü'l-Gars, *el-Fevâkihü'l-bedriyye fi'l-kağâyâ (akziyetü'l-hükmiyye* (Muhammed Sâlih el-Cârim tarafından *el-Mecânî'z-zehriyye* [Kahire 1326] adıyla şerhedilmiştir); Muhibbüddin el-Alvânî (ö. 1016/1608), *el-Manzûmetü'l-muhibbiyye ('Umdetü'l-hükkâm*, Kahire 1296).

Ebû Yûsuf'un *İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1357) adlı bir eseri bulunmakla birlikte bu mezhepte ulemâ arasındaki görüş ayrılıklarına yer verilen ilk önemli mukayeseli hukuk kitabı İmam Muhammed tarafından kaleme alınan *el-Hüccetü 'alâ ehli'l-Medîne*'dir (nşr. Mehdi Hasan el-Keylânî, I-IV, Haydarâbâd 1385-1390/1965-1971). Bunu Tahâvî'nin *İhtilâfü'l-'ulemâ*' adlı eseri takip eder. Aslı mevcut olmayan bu kitabın Cessâs tarafından yapılan muhtasarı, Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî tarafından eserin aslı sanılarak bir bölümü *İhtilâfü'l-fukahâ*' (İslâmâbâd 1971) adıyla yayımlanmış, daha sonra Abdullah Nezîr Ahmed kitabı *Muhtaşaru İhtilâfi'l-'ulemâ*' adıyla yeniden neşretmiştir (I-V, Beyrut 1416/1995). İmam Muhammed ve Tahâvî görüş ayrılıklarını fıkıh bablarına göre düzenleyip ele alırken *el-Esrâr fi'l-fürû'* adlı hacimli eserinde (bk. Sezgin, I, 458) aynı metodu uygulayan Debûsî *Te'sîsü'n-nazar*'da (Kahire 1320, 1972; nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Beyrut, ts.), ihtilâfları bazı genel kurallar altında sistematik bir tarzda incelemiş ve bu sebeple ilm-i hilâfın kurucusu kabul edilmiştir. Ancak daha önce Ebû'l-Leys es-Semerkandî tarafından aynı adla kaleme alınan eserle (*a.g.e.*, I, 450) Debûsî'nin eseri arasında yapılacak bir karşılaştırmanın dikkat çekici sonuçlar vereceği şüphesizdir. Kudûrî'nin *et-Tecrid* (*a.g.e.*, I, 455), Necmeddin en-Nesefî'nin fıkıh sa-

hasında ilk manzum eser kabul edilen *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-hilâf* (Brockelmann, *GAL*, I, 550; *Suppl.*, I, 761-762), Zemahşerî'nin *Ru'ûsü'l-Mesâ'il* (nşr. Abdullah Nezâr Ahmed, Beyrut 1407/1987), Ebû'l-Feth Alâeddin el-Üsmendî'nin *Tarîkatü'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf* (nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire, ts.; nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1413/1992), Cemâleddin Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî'nin *et-Tarîkatü'l-Haşriyye fi'İlmi'l-hilâf* (Brockelmann, *GAL*, I, 473; *Suppl.*, I, 653), Cemâleddin el-Menbicî'nin özellikle ihtilâflarla ilgili hadisleri topladığı *el-Lübâb fi'l-cem' beyne's-sünne ve'l-kitâb* (I-II, nşr. M. Fazl Abdülazîz el-Murâd, Dimaşk 1414/1994), Burhâneddin en-Nesefî'nin *el-Muqaddimetü'l-Burhâniyye fi'l-hilâf* (Brockelmann, *GAL*, I, 615; *Suppl.*, I, 849), Kivâmüddin el-Kâkî'nin *Uyûnü'l-mezâhib* (Brockelmann, *GAL*, II, 253; *Suppl.*, II, 268) ve Sirâceddin el-Gaznevî'nin *Zübdetü'l-aşkâm fi'htilâfi'l-mezâhibi'l-e'immeti'l-erbatî'l-a'lâm* (İbrâhim Ahmed b. Süleyman el-Ömer tarafından İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır, 1403/1983) adlı eserleri günümüze ulaşan bu daldaki diğer belli başlı kitaplardır.

Genel fıkıh kitaplarının ibadetlerle ilgili bölümü, muhtemelen halk kitlelerinin kolayca öğrenmesini sağlamak amacıyla muhtasar el kitapları şeklinde de kaleme alınmıştır. Bunların en tanınmışları, Cemâleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'nin *el-Muqaddimetü'l-Gaznevîyye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2156; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 496; Ayasofya, nr. 1272, 1440-1441), Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin *Tuhtetü'l-mülûk* (Lahor 1313, 1328, 1914) ve özellikle Şürûnbülâli'nin *Nûrû'l-izâh* adlı eserleridir. Bu son eser müellifi tarafından *İmdâdü'l-fettâh* adıyla şerhedilmiş, bu şerh de *Merâkî'l-felâh* adıyla ihtisar edilmiştir. *Nûrû'l-izâh*, müstakil olarak ve çeşitli şerh ve hâşiyeleriyle birlikte birçok defa basılmıştır (meselâ bk. Kahire 1281, 1290, 1301, 1304, 1305, 1318, 1330; Bulak 1269, 1279, 1294). Bu genel ilmihaller yanında Ebû'l-Leys es-Semerkanî'nin *el-Muqaddime fi's-şalât* (nşr. ve İngilizce trc. M. Harun, Amsterdam 1990) ve Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin *Münyetü'l-muşallî ve gunyetü'l-mübtedî* (İstanbul 1285; Delhi 1337; Lahor 1870; Bombay 1302, 1303; Kazan 1889; Leknev 1315) adlı eserleri yalnız namaz konularını ihti-

va etmektedir. Ebû'l-Leys'in *el-Muqaddime*'sinin A. Zajaczkowski tarafından yayımlanan Memlük-Kıpçak Türkçesi'yle satır arası tercümesini (Warszawa 1962) Recep Toparlı Latin harfleriyle tekrar neşretmiştir (Erzurum 1987). Kâşgarî'nin meşhur muhtasarına İbrâhim el-Halebî'nin yazdığı *Gunyetü'l-mütemellî (Halebî kebîr)* adlı şerh ile bunun *Halebî şağîr* diye tanınan muhtasarı ve Mustafa Hulûsi Güzelhisârî'nin bu sonuncu esere *Hilyetü'n-nâci* adıyla yazdığı hâşiyeye defalarca basılmıştır (İstanbul 1231, 1308; Bulak 1251). Hacca dair meşhur eserler arasında Rahmetullah es-Sindî'nin *Cem'ü'l (Mecma'ü'l)-menâsik ve nef'ü'n-nâsik*'i (İstanbul 1289, 1291) ve bunun yine müellif tarafından *Lübübü'l-menâsik* (Bulak 1287) adıyla yapılan ihtisarı ile Ali el-Kârî'nin buna yazdığı *el-Meslekü'l-mütekaşşâ* adlı şerh (Bulak 1288; Kahire 1303, 1319; Mekke 1319; Beyrut, ts.) ve Abdurrahman b. Muhammed el-İmâdî'nin *el-Müsteşâ' mine'z-zâd li-efkârî'l-ibâd İbn 'İmâd* (Kahire 1304) adlı eseri sayılabilir.

Hilâlürre'y'in (ö. 245/860) *Ahkâmü'l-vakf*'i ile (Haydarâbâd 1355) Hassâf'ın (ö. 261/875) aynı adlı eseri (Kahire 1322) vakıf konusunda yazılmış ilk ve en önemli kitaplardır. Bu iki eser önce Nâsîhî ve Cemâleddin Konevî (Sezgin, I, 435), daha sonra da Burhâneddin et-Trablusî tarafından *el-İs'âf fi'ahkâmî'l-evkâf* (Bulak 1292; Kahire 1320) adıyla cem' ve ihtisar edilmiştir. Bazı yasak fiillerin, şekil bakımından hukuka uygun bir işlemin vasıta kılınarak işlenmesini konu alan hiyel kitaplarından, İmam Muhammed veya Ebû Yûsuf'a nisbet edilmekle birlikte kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen *el-Mehâric fi'l-heyel* (Leipzig 1930), Hassâf'ın *Kitâbü'l-Hiyel* (Kahire 1316) ve Saîd b. Ali es-Semerkanî'nin *Cerretü'l-ahkâm ve cünnetü'l-hişâm*'i (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 1186), Tahâvî'nin hukukî belgeler dair *eş-Şürûtü's-şâğîr* (nşr. Ruhi Özcan, I-II, Bağdat 1974) ve *eş-Şürûtü'l-kebîr*'i (a.g.e., I, 441), benzer fikhî meselelerin bazı temel kurallar altında birleştirilmesini veya bu meseleler ve kurallar arasındaki farkları konu alan Es'ad b. Muhammed el-Kerâbîsî'nin, *el-Furûk fi'l-fıkh* (nşr. Muhammed Tamûm, I-II, Küveyt 1982), Sadrüş-şerîa el-Ekber'in *Telkîhu'l-ukûl fi furûki'l-menkûl* (TSMK, III, Ahmed, nr. 1181/2; Süleymaniye Ktp., Vehbi Efendi, nr. 467/1) ve Zeynüddin İbn Nuceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'i (Kahire 1298, 1322;

nşr. M. Abdülazîz el-Vekîl, Kahire 1387/1968; nşr. M. Mutî' el-Hâfız, Dimaşk 1403/1983), Mecdüddin el-Üsrûşenî'nin çocuklarla ilgili fikhî hükümleri topladığı *Câmi'ü's-şığâr*'ı (*Ahkâmü's-şığâr*, Kahire 1300), Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin miras hukukuna dair *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye*'si kendi dallarında meşhur olan diğer belli başlı eserlerdir. Bu sonuncu kitap birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasına konu olmuş, çeşitli Doğu ve Batı dillerine tercüme edilmiştir (*DîA*, XII, 367-368).

4. Fıkıh Usulüne Dair Eserler. Ebû Yûsuf'un bu konuda bir kitap yazdığı kaynaklarda zikrediliyorsa da böyle bir eserin mevcudiyeti bilinmemektedir. Ebû'l-Hasan el-Kerhî'nin *Risâle fi'l-usûl*'ü, bazı umumi kaideleri ihtiva etmekte olup Ebû Hafs Necmeddin en-Nesefî tarafından uygulama örnekleri verilerek bir tür şerhi yapılmıştır (Debûsî'nin *Te'sisü'n-nazar*'ı ile birlikte, Kahire 1320; Beyrut 1972). Fıkıh usulü konularının hemen hemen tamamına yer verilen ilk ve en hacimli eser Cessâs'ın (ö. 370/981) *Uşûlü'l-fıkh*'i'dir (*el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, Küveyt 1405-1408/1985-1988, 1414/1994). Debûsî'nin *Takvîmü'l-edille*'si (Sezgin, I, 456), Hanefî usulünü sistemleştiren Ebû'l-Usr Fahrülislâm el-Pezdevî ile Şemsüleimme es-Serahsî'nin temel kaynağıdır. Daha sonraki müellifler de genel olarak *Uşûlü's-Serahsiyye* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, I-II, Kahire 1372/1954; Beyrut 1393/1973) ve Pezdevî'nin *Kenzü'l-vuşûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*'üne dayanırlar. Bu son eserin çeşitli şerhleri arasında en meşhuru Abdülazîz el-Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ıdır (I-IV, Kahire 1307; I-IV, İstanbul 1307-1308).

Pezdevî ve Serahsî'den sonra Hanefî (fukaha) metoduna göre yazılan belli başlı eserler arasında Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî'nin *Kitâb fi'uşûli'l-fıkh* (nşr. Abdülmeccid et-Türkî, Beyrut 1995), Alâeddin es-Semerkanî'nin *Mizânü'l-uşûl* (nşr. M. Zekî Abdülber, Devha 1404/1984; nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, Bağdat 1987), Ebû'l-Feth Alâeddin el-Üsmendî'nin *Bezlu'n-nazar fi'l-usûl* (nşr. M. Zekî Abdülber, Kahire 1412/1992), Ah-sîkesî'nin *el-Müntehab fi'uşûli'l-mezheb* (Leknev 1877, 1317, 1318, 1324; Delhi 1907, 1326) ve Habbâzî'nin *el-Muğnî fi'uşûli'l-fıkh*'i (nşr. M. Mazhar Bekâ, Mekke 1403/1983) sayılabilir. Bunlardan özellikle son iki eser üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından çeşitli şerhler yazılmıştır.

Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, Pezdevî ve Seyfeddin el-Âmidî'nin eserlerine dayanan *Bedî'u'n-nizâm*'ında Hanefî ve Şâfiî (mütekellimîn) metotlarını birleştirmiş, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde Sa'd b. Garîr tarafından doktora tezi olarak neşre hazırlanan eser üzerine (I-II, Mekke 1405/1985) birkaç şerh yazılmıştır (Brockelmann, *GAL*, I, 477; *Suppl.*, I, 658). Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin Pezdevî ve Serahsî'nin eserlerine dayanan *Menârü'l-envâr*'ı (İstanbul 1315, 1326; Delhi 1287; Agra 1319-1320; Bulak 1298) bizzat müellifi (*Keşfü'l-esrâr*, Bulak 1316) ve tanınmış birçok Hanefî âlimi tarafından şerhedilmiştir. Bunlar arasında İbn Melek'in *Şerhu'l-Menâr*'ı (İstanbul 1306, 1314, 1315) ve Haskefî'nin *İfâdâtü'l-envâr*'ı (İstanbul 1300; nşr. M. Saîd el-Burhânî, Dımaşk 1413/1992) özellikle anılmaktadır. İbn Âbidîn, bu son esere *Nesemâtü'l-eshâr* adıyla bir hâşiye yazmıştır (İstanbul 1300; Kahire 1328).

Nesefî'den sonra önemli eserlerin hemen tamamı Hanefî ve Şâfiî metotlarını birleştiren (memzûc) bir tarzda kaleme alınmıştır. Sadrüşşerîa'nın *Tenkihü'l-uşûl*'ü Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl*, Fahrreddin er-Râzî'nin *el-Mahşûl* ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşarü'l-Muntehâ*'sına dayanmaktadır. Müellifin *et-Tavzîh* adlı kendi şerhine Teftâzânî'nin yazdığı *et-Telvîh 'ale't-Tavzîh* adlı hâşiye meşhur olmuş, bunun üzerine özellikle Osmanlı ulemâsı tarafından birçok hâşiye kaleme alınmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 496-499; *Tenkih*'in şerh ve hâşiyelerinin baskıları için bk. Serkîs, I, 1200; Brockelmann, *GAL*, II, 277-278; *Suppl.*, II, 300-301). Molla Fenârî *Fuşûlü'l-bedâyi'* (I-II, İstanbul 1289), İbnü'l-Hümâm *et-Tahrîr* (I-II, Bulak 1316-1318, İbn Emîrî'nin Hacc'ın *et-Tahrîr ve't-tahrîb* adlı şerhi ve İsnevî'nin *Nihâyetü's-sûl* ile birlikte; I-IV, Kahire 1350-1351, Emîr Pâdişah'ın *Tey-sirü't-Tahrîr* adlı şerhiyle), Molla Hüseyin *Mirkâtü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (İstanbul 1291, 1305) ve şerhi *Mir'âtü'l-uşûl* ile (İstanbul 1217, 1272, 1273, 1282, 1304, 1310, 1321; Kahire 1289) Sadrüşşerîa'yı takip ettiler. Son dönemde bu tarzda kaleme alınan diğer iki eser de Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin (ö. 1119/1707) *Müsellemü'ş-gübût*'u (Leknev 1263; Aligarh 1297; Delhi 1311; Kahire 1322, 1326) ve Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Mecâmî'u'l-hakâ'ik*'idir (İstanbul 1273, 1303, 1308). Bihârî'nin eseri Abdülâlî Muhammed b. Nizâmed-

din el-Ensârî tarafından *Fevâtihü'r-rahmût* (I-II, Bulak 1324, Gazzâlî'nin *el-Mustafâsı* ile birlikte), Hâdimî'ninki Mustafa Hulûsî Güzehisârî tarafından *Menâfi'u'd-dekâ'ik* (İstanbul 1273, 1308; Kahire 1288) adıyla şerhedilmiştir.

5. Tabakat Kitapları. Ebû Hanîfe ve talebelerinin biyografilerine dair birçok eser yanında (*DİA*, X, 143-145) Hanefî fukahasıyla ilgili müstakil kitaplar da kaleme alınmıştır. Abdülkâdir el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-muğıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*'si (I-II, Haydarâbâd 1332; nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-III, Kahire 1398-1399/1978-1979; I-V, Kahire 1398-1408/1978-1988, 1413/1993) bu konuda yazılan ilk kitap kabul edilmektedir. Kaynaklarda Tarsûsî Necmeddin Efendi ve Salâhaddin İbnü'l-Mühendis'in Hanefî tabakatına dair eser yazdıkları kaydedilmekteyse de (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1098-1099, 2019) bunlar günümüze ulaşmamıştır. Kureşî'den sonra gelen müellifler, ya daha sonra yaşamış âlimleri de ekleyerek onun eserine zeyil mahiyetinde kitaplar yazmışlar veya mevcut kaynaklardan belli ölçülerde çıkarma yaparak yahut ilâvede bulunarak ihtisar ve derleme çalışmalarına yönelmişlerdir. Bu eserlerin belli başlıları şunlardır: İbn Dokmak, *Naẓmü'l-cümân fi tabakâti aşhâbi imâmine'n-Nu'mân* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1942; TSMK, III. Ahmed, nr. 2832; Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1827, Turhan Vâlide Sultan, nr. 251); Firûzâbâdî, *el-Mirkâtü'l-vefiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 671, 672; Afyon Gedik Ahmed Paşa Ktp., nr. 17186; Dârü'l-kütübü'l-Mısıriyye, nr. 4647); İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. G. Flügel, Leipzig 1862; Bağdat 1962); Kemalpaşazâde, *Tabakâtü'l-fukahâ'î'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4820; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1014; Hamidiye, nr. 186, 764; İzmir, nr. 449; Lâleli, nr. 3680); Şemseddin İbn Tolun, *el-Ğurefû'l-aliyye fi terâcimi müte'ahhîri'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1924; British Museum, nr. 645); İbrâhim el-Halebî, *Muhtaşarü'l-Cevâhiri'l-muğıyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1941/1, Esad Efendi, nr. 605/1, 3699/49; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 886); Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 2511; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 844, Hacı Mahmud Efen-

di, nr. 4662; İzmir Millî Ktp., nr. 732, 804) (Ahmed Neyle'nin Taşköprizâde'ye isnatla yayımladığı *Tabakâtü'l-fukahâ'*'nın [Mussul 1954, 1961] Kınalızâde'ye ait olduğu anlaşılmalıdır; bk. Muhyî Hilâl es-Serhân, X/3-4, s. 483-497); Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'ibü'l-â'lâmî'l-ağyâr min fuğahâ'î mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr* (Râgîb Paşa Ktp., nr. 1041; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2611; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed, nr. 1112; Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 263, Cârullah Efendi, nr. 1580, Esad Efendi, nr. 548, Şehid Ali Paşa, nr. 1931, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 690); Takyyüddin et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-IV, Riyad 1403-1410/1983-1989, devam ediyor); Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fi esmâ'î'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1841; Esad Efendi, nr. 3524); Solakzâde Halil Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (Beyazıt Devlet Ktp., Velîyyüddin Efendi, nr. 1606); Edirnevî Kâmi Mehmed Efendi, *Mehâmü'l-fukahâ'î fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 422; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 972); Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire 1304, 1324, 1918, 1924; Kazan 1903) (müellif kitabında Kefevî'nin eserini özetleyerek bazı ilâvelerde bulunmuştur).

Kaynaklarda ayrıca Bedreddin el-Aynî, Şemseddin İbn Acâ el-Halebî, Ebû'l-Fazl İbnü's-Şihne el-Halebî ve Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin Hanefî tabakatına dair eser yazdıkları kaydediliyorsa da bunların günümüze ulaşip ulaşmadıkları bilinmemektedir.

Hanefî âlimlerine dair umumi tabakat kitapları yanında özellikle Osmanlı muhiti için Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*'si (Ali Çelebî'nin *el-İkdü'l-manzûm* adlı zeyiliyle birlikte *Vefeyâtü'l-a'yân*'ın kenarında, Bulak 1299, 1310; *el-İkdü'l-manzûm* ile birlikte, Beyrut 1395/1975; nşr. A. Subhi Furat, İstanbul 1405/1985) bunun tercüme ve zeyilleriyle Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* (I-III, İstanbul 1333-1342) adlı eseri, son dönem çalışmaları arasında da Yusuf Ziya Kavakçı'nın *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslam Hukukçuları* (Ankara 1976), Ahmet Özel'in *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara 1990) ve Recep Cici'nin *Kuruluşun Fatih Devri'nin Sonuna Kadar Osmanlılar'da Fıkıh Çalışmaları* (doktora tezi, 1994,

MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı eserleri anılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Temimî, *eṭ-Ṭabaḳâtü's-seriyye* (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv), I, 34-36, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi; *Keşfü'z-zunûn*, I, 110-114, 496-499, 746; II, 1098-1099, 1218-1231, 1515-1517, 1622-1623, 1627, 1631-1634, 1981, 1998-1999, 2019, 2031-2040; Leknevî, *en-Nâfi'u'l-kebir* (Şeybânî, *el-Câmi'u's-şâgîr* içinde), Beyrut 1406/1986, s. 18-20; Serkis, *Mu'cem*, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, I, 459, 468-469, 473, 477, 479, 550, 615; II, 251-253, 277-278; *Suppl.*, I, 636-660, 761-762, 849; II, 265-268, 300-301, 424-434, 948-958; M. Ebû Zehre, *Ebû Hânîfe*, Kahire 1366/1947, s. 178-224; 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukçusu Şemsü'l-E'imme es-Serahsî Armağanı*, Ankara 1965; Sezgin, *GAS*, I, 393-458; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1974, tür.yer.; Hacıvî, *el-Fikrû's-sâmî*, I-II, tür.yer.; Şa'bân M. İsmâil, *Uşûlü'l-fıkh: târiḥuh ve ricâlüh*, Riyad 1401/1981, tür.yer.; N. P. Aghnides, *An Introduction to Mohammedan Law and A Bibliography*, Lahore 1981, s. 177-186; Mustafa Said el-Hun, *Dirâse târihiyye li'l-fıkh ve uşûlih*, Dımaşk 1404/1984, s. 201-212; Abdülvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1985, mütercim giriş, s. 81-182; Muhammed ed-Desûkî – Emine el-Câbir, *Muḳaddime fi dirâseti'l-fıkhî'l-İslâmî*, Devha 1411/1990, tür.yer.; Ahmet Özel, *Haneî Fıkh Âlimleri*, Ankara 1990; a.mlf., “Fıkıh (Literatür)”, *DİA*, XIII, 15-16; N. Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993, s. 39-66; Eyüp Sait Kaya, *Haneî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitâbü'n-Nevâzil'i* (yüksek lisans tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhammed Hamidullah, “Usûl al-Fıkh'ın Tarihi” (trc. Fuad Sezgin), *İTED*, II/1 (1956-57), s. 1-18; İbrahim Hafsi, “Recherches sur le genre “Ṭabaḳât” dans la littérature arabe”, *Arabic*, XXIV/1, Leiden 1977, s. 11-17; Muhyî Hilâl es-Serhân, “Taşhîḥu ḥaṭa'in kebir; Kitâbü Ṭabaḳâti'l-fuḳahâ'i'l-mensûb ilâ Taşköprizâde hüve l'İbni'l-Hannâ'î”, *el-Mevrid*, X/3-4, Bağdad 1402/1981, s. 483-497; W. Heffening – [J. Schacht], “Ḥanafiyya”, *EP* (İng.), III, 163; Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, X, 134-135; Salim Ögüt, “Ebû Yûsuf”, a.e., X, 264.

AHMET ÖZEL

HANEFİYYE

(bk. HANEFİ MEZHEBİ).

HÂNEDE

(خواننده)

Ahmet Avni Konuk
(ö. 1938)

tarafından derlenen,
din dışı Türk müzikisi eserlerinin
yer aldığı güfte mecmuası
(bk. KONUK, Ahmet Avni).

HÂNEDE

(خواننده)

Türk müzikisinde bir terim.

Farsça'da “okuyan, okuyucu” anlamına gelen **hânen** kelimesi, Türk müzikisinde yakın zamanlara kadar gerek tek başına gerekse toplu olarak yapılan müzik icrasına sesleriyle katılan erkek ve kadın sanatçıları ifade etmektedir. Hânen de karşılığında Arapça'da erkekler için **mugannî**, kadınlar için **muganniye**, Farsça'da ise **kavvâl** yanında daha çok **güyende** kelimeleri kullanılmıştır. Nitekim Türk müzikisi tarihinin en büyük isimlerinden Abdülkâdir-i Merâgî, aynı zamanda iyi bir hânen de olması sebebiyle Abdülkâdir-i Güyende olarak da anılmıştır. Osmanlı devrinde yazılan eserlerde genellikle hânen de kelimesine yer verilmişse de *el-Matla'* (XVI. yüzyıl) gibi bazı Türkçe nazariyat kitaplarında güyendeye de rastlanmaktadır. Türk müzikisinde son zamanlara kadar kullanılan hânen de kelimesi artık yerini “ses sanatkârı” ifadesine bırakmıştır.

XVIII. yüzyılın önemli müzikşinaslarından Kantemiroğlu (Dimitrius Cantemir), müzikinin nefesle ve sazla olmak üzere iki şekilde icra edildiğini, nefesle müzik icrasına hânenlik denildiğini söylemektedir (*İlmü'l-müsiki*, I, 172). Ayrıca fasıl icrasını hânen de faslı, sâzende faslı ve hânen de ile sâzendelerin birlikte icra ettikleri fasıl olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Buna göre hânen de faslında sırasıyla gazel, beste, nakış, kâr ve yürük semâi formları icra edilir. Hânen de sâzendelerin birlikte yaptıkları faslında ise taksimden sonra bir veya iki peşrev çalınır; arkasından hânen deler tarafından gazel, beste, nakış, kâr ve yürük semâi formları okunur. Daha sonra çalınan saz semâisinin ardından bir hânen denin okuduğu gazelle fasıl sona erer (*a.g.e.*, I, 186-187). Bu bilgiler, hânen denin fasıl içinde solo ve koro olarak müzik icrasına nasıl katıldığını göstermektedir.

Müzik faslının yönetimi de hânen delerin vazifeleri arasındadır. Defle usul vurmak suretiyle faslı yöneten kişiye “serhânen de” (hânen debaşı, başhânen de) denir. Serhânen de bu göreviyle günümüz icralarında koro şefini andırmaktadır. Ancak serhânen de, topluluğun yöneticisi durumunda olmakla birlikte diğer hânen delerle beraber eser icrasına sesiyle de katıldığından konumu koro şefliği anlayışından oldukça farklıdır. Zira icra esna-

sında uyum, şef aracılığı ile ve onun işaretlerine uymaya çalışarak değil hânen de ve sâzendelerin doğrudan doğruya birbirlerini dinlemeleriyle sağlanırdı. Fasıl icrasında çok defa önceden bir program tesbit edilmiş olmadığından repertuarı şartlara göre düzenleme görevi de başhânen deye aitti. Başhânen denin repertuar bilgisi doğrultusunda sünûhata tâbi olarak devam eden icrada hânen deler eserleri kendilerine en uygun ses alanı içerisinde okurlar.

Hânen delikte güzel ses yanında iyi bir müzik bilgisinin de gerekli olduğunu belirtmek gerekir. Bu özellikleri taşıyan hânen delerin ilim sahibi müzikşinaslar arasında daha da itibar göreceğini Abdülkâdir-i Merâgî *Câmi'u'l-elhân ve Maḳâşidü'l-elhân* adlı eserlerinde belirtmektedir.

Türk müzikisi tarihinin hemen her döneminde usta hânen deler yetişmiştir. XIX ve XX. yüzyılların en meşhur hânen delerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir: Hacı Ârif Bey, Hacı Fâik Bey, Medenî Aziz Efendi, Hacı Kirâmî Efendi, Enderunlu Hâfız Hüsnü Efendi, Hânen de Arap İbrâhîm, Arap Cemal, Hânen de Karakaş, Hânen de Nedim, Hâfız Osman, Domates Ahmed, Üsküdarlı Edhem, Celâl Tokses, Hâfız Sâmî, Hâfız Kemal, Hâfız Burhan, Halit Lemi Atlı, Zeki Çağlarman, Münir Nurettin Selçuk.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkâdir-i Merâgî, *Maḳâşidü'l-elhân* (nşr. Takî Bîniş), Tahran 1977, s. 117-118; a.mlf., *Câmi'u'l-elhân* (nşr. Takî Bîniş), Tahran 1366 hş./1987, s. 191-192; Seydî, *el-Matla'*, TSMK, III, Ahmed, nr. 3459, vr. 6^a, 7^a, 13^b, 19^b, 29^b, 32^a; Kantemiroğlu, *İlmü'l-müsiki*, I, 172, 186-187; Kâzım Uz, *Musiki İstılahatı* (nşr. Gültekin Oransay), Ankara 1964, s. 29; Dihudâ, *Luğatnâme*, XII, 826-827; XXI, 505; XXIII, 612; Cem Behar, *Zaman, Mekân, Müzik*, İstanbul 1993, s. 89-92, 122.

NURİ ÖZCAN

HANEŞ b. ABDULLAH

(حنش بن عبدالله)

Ebû Rişdîn (Ebû Reşîk)
Haneş b. Abdillâh b. Amr
es-San'ânî
(ö. 100/718)

Endülüs ve Mağrib fetihlerine
iştirak eden tâbî.

Dımaşk'ın köylerinden San'a'da doğdu. Sebeî, Dımaşkı ve Mısır nisbeleriyle de anılır. Hayatının önemli bir kısmını Kuzey Afrika'da geçiren Haneş'in oraya ne zaman gidip yerleştiği kesin olarak bi-